

PIRMOJI DISERTACIJA APIE KGB VEIKLĄ LIETUVOJE

Apie Kristinos Burinskaitės daktaro disertaciją „LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990 m.“ ir jos gynimą

Nors Lietuvos visuomenės domėjimasis KGB veikla yra gana didelis (tai rodo ir komentarų skaičius interneto svetainėse), KGB veiklos (1954–1990 m.) Lietuvoje akademiniai tyrimai nėra labai intensyvūs ir šia tema parašytų mokslinių knygų ir straipsnių iki šiol nėra daug. Dažniausiai KGB represinė veikla atsispindi platesnės tematikos darbuose kaip jų sudedamoji dalis (ypač darbuose apie Katalikų Bažnyčios, tikinčiųjų ir disidentų persekiojimą), tačiau pasigendama darbų, visapusiškai nagrinėjančių KGB kaip institucijos veiklą ir istoriją. K. Burinskaitės humanitarinių mokslų daktaro disertacija KGB veiklos (nuo 1954 m.) tema yra bene pirmoji Lietuvoje. 2011 m. lapkričio 16 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete humanitarinių mokslų srities istorijos krypties (05 H) taryboje (pirmininkas – doc. dr. Saulius Kaubrys, nariai: prof. dr. Zenonas Butkus, doc. dr. Algis Povilas Kasperavičius, dr. Giedrius Janauskas, dr. Arūnas Bubnys, oponentai: doc. dr. Arūnas Streikus, dr. Saulius Grybkauskas) doktorantė K. Burinskaitė apgynė daktaro disertaciją „LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990 m.“ Disertacijos moksliniai vadovai buvo doc. dr. Arvydas Anušauskas (Vilniaus universitetas) ir doc. dr. Algirdas Jakubčionis (Vilniaus universitetas). Doktorantė K. Burinskaitė prie disertacijos parengimo ir apgynimo ėjo nuosekliai ir atkakliai. Dirbdama Vilniaus universitete ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre ji keletą metų intensyviai tyrinėjo LSSR KGB veiklos istoriją, rašė mokslinius straipsnius įvairiais KGB veiklos aspektais moksliniuose

žurnaluose („*Genocidas ir rezistencija*“, „*Lietuvos istorijos studijos*“, „*Lituanistica*“ ir kt.), skaitė pranešimus tarptautinėse konferencijose Lietuvoje ir užsienyje (kai kurie pranešimai buvo paskelbti užsienio šalių moksliniuose leidiniuose), tvarkė (skelbė dokumentus, rašė anotacijas ir kt.) interneto svetaines <www.kgbdocuments.eu> ir <www.kgbveikla.lt>. Per keletą metų sukaupia ir apibendrinta medžiaga ir mokslinio darbo igūdžiai buvo vainikuoti daktaro disertacija.

Pradėdamas disertacijos gynimą, mokslinis darbo vadovas doc. dr. A. Anušauskas akcentavo disertacijos temos aktualumą ir sudėtingumą, ypač dėl KGB veiklos interpretacijų viešojoje erdvėje. Doktorantė, anot mokslinio darbo vadovo, sėkmingai susidorėjo su disertacijoje keltomis užduotimis.

Pristatydama savo disertaciją, K. Burinskaitė pažymėjo, kad Lietuvos istoriografijoje iki šiol daugiausia buvo tyrinėjama KGB vykdytas pasipriešinimo dalyvių ir disidentų persekiojimas, vadinamoji operatyvinė-agentūrinė KGB veikla, ir atskiros specifinės gana siauros KGB veiklos sritys. Dažnai pasigendama visuminio apibendrinamojo požiūrio į KGB, jo sąveikos su kitomis valdžios institucijomis nagrinėjimo, priklausomybės nuo komunistų partijos vadovybės tyrimo. Savo darbe doktorantė pateikė naujų svarbių akcentų, ypač rašydama apie sovietų represinės politikos pokyčius 1954–1990 m., išryškindama psichologinio poveikio ir manipuliavimo viešąja nuomone priemonių svarbą. Kaip retame kitame lietuviškos istoriografijos darbe K. Burinskaitės disertacijoje detalai at-

skleidžiama LKP CK ir LSSR KGB sąveikos ir pavaldumo tema, komunistų partijos vadovybės vaidmuo formuojant represinę politiką postalininiu laikotarpiu. Doktorantė įtikinamai parodė, kad KGB vykdoma propagandinė veikla, pasitelkus dezinformaciją, kompromitavimą, profilaktiką ir kitas priemones, buvo sudedamoji komunistų partijos vykdomos ideologinės indoktrinacijos dalis. Disertacijoje taip pat siekta atskleisti sovietinio saugumo veiklos sritis ir metodus. Autorė pateikė daug informacijos ir statistinės medžiagos apie KGB vykdytas profilaktikas, kompromitavimus ir dezinformacijas.

Naujoviškai skamba ir disertacijos skyriai apie KGB partinės organizacijos veiklą bei KGB vietą sovietinės ideologinės kontrolės ir cenzūros sistemoje. Kaip vieną iš disertacijos pranašumų reikėtų paminėti ir darbe vartojamų sąvokų aptarimą bei I priede spausdinamą KGB terminų žodyną. Sovietmečio nepatyrusiems jaunosios kartos skaitytojams tai gerokai palengvins disertacijos skaitymą ir supratimą.

Tarybos nariai ir oponentai sakė, kad dauguma K. Burinskaitės disertacijoje naudojamų šaltinių – KGB operatyvinės veiklos dokumentai, susirašinėjimas su LKP CK ir kitomis valdžios institucijomis, KGB partinės organizacijos veiklos dokumentai ir kt. – pirmą kartą pasitelkiami istoriografiniame diskurse.

Pristatydama disertaciją K. Burinskaitė apibrėžė svarbiausius darbo tikslus, uždavinius ir ginamus teiginius. Disertacijos tikslas suformuluotas šitaip: „*Įrodyti LSSR KGB buvus ne tik represinę, bet pirmiausia ideologines ir politines užduotis vykdančia institucija, kuri darė nusikaltimus prieš lietuvių tautą sovietinės okupacijos sąlygomis.*“ Šis tikslas atskleidžiamas trejopai: a) analizuojant komunistinės ideologijos ir komunistų partijos įtaką LSSR KGB veiklai; b) atskleidžiant jo santykius su LSSR MT, LSSR AT, Tarybine armija, nes tai leidžia suprasti, kokią įtaką LSSR KGB darė šalies vidaus politiniams procesams; c) įvardi-

jant ir apibūdinant sovietinio saugumo veiklos sritis ir metodus, kurie atspindėtų jos veiklos ideologinius ir politinius aspektus. Disertantė išsikėlė šešis pagrindinius darbo uždavinius ir daugumą jų sėkmingai išsprendė. Analizuodama ideologinius ir politinius aspektus, disertacijos autorė siekė įsilieti į diskusiją apie nusikalstamą KGB veiklą, pagrįsti ir įrodyti, kad KGB nebuvo įprasta saugumo organizacija, kaip, tarkime, demokratiųjų šalių slaptosios tarnybos, bet ypatinga ir šio ypatingumo priežastis yra kaip tik jos veiklos ideologinėje ir politinėje sferoje. Šie momentai lėmė svarbią atsakomybės jungtį su komunistų partijos veikla, nes, įrodant ideologinio momento svarbą KGB nusikalstamoje veikloje, kartu pasmerkiama institucija, kuri tą ideologiją kūrė ir skleidė. Disertacijoje siekiama įrodyti, kad KGB buvo ne tik represinė, bet ir ideologines bei politines užduotis vykdanči institucija, kuri darė nusikaltimus lietuvių tautai.

Lietuvos istoriografijoje gana gerai yra išnagrinėta sovietinių represinių struktūrų veikla J. Stalino valdymo metais. Kur kas mažiau žinome apie šių struktūrų veiklą po J. Stalino mirties (1953 m.). Mirus J. Stalinui, sovietinis totalitarinis režimas pradėjo keistis. Vis dėlto nepasikeitė jo siekis išlaikyti komunistų partijos monopolį, varžyti žmonių laisves ir teises, netoleruoti ir persekioti kitokią nei oficiali nuomonę. Keitėsi ir represinės politikos, tai yra priemonių, naudojamų prieš režimo priešininkus, tendencijos. Sovietinis režimas atsisakė masinių represijų, bet pačių represijų, persekiojimo, įkalinimo, įbauginimo neatsisakė. Šiuo laikotarpiu režimas daugiau naudojo slaptas ir psichologinio poveikio priemones. 1954–1990 m. represinė politika kito, tai priklausė nuo vidaus ir tarptautinių įvykių, antisovietinio pasipriešinimo formų ir kitų aplinkybių. K. Burinskaitės tvirtinimu, represinėje politikoje po 1954 m. galima išskirti griežtėjimo ir švelnėjimo etapus. Juos sąlygojo 1956 m. Vengrijos įvykiai, Vėlinės Lietuvoje,

1968 m. Čekoslovakijos, 1972 m. Kauno įvykiai, 1979 m. SSRS intervencija į Afganistaną, pabaigusi *détante* su Vakarais laikotarpi. Sustiprėjęs antisovietinis pasipriešinimas ir naujos jo formos vertė sovietinį režimą Maskvoje ir Lietuvoje griežčiau reaguoti ir stiprinti visuomenės kontrolę. Būtent po šių įvykių jaučiamas represinės politikos griežtėjimas, kurio kulminacija buvo 1977–1983 m.

Nikitos Chruščiovo, Leonido Brežnevo ir kitų generalinių sekretorių valdymo laikotarpiai simbolizuoja skirtingus represinės politikos etapus, tačiau jos svarbiausi tikslai, objektai skyrėsi nedaug. Disertacijos išvadose K. Burinskaitė teigia, kad ČK laikotarpiu sukurti ir įtvirtinti veiklos principai išliko nepakitę per visą sovietmetį: partijos nubrėžtų politinių ir ideologinių tikslų persmelkta veikla, išskirtinė padėtis, viršenybė prieš įstatymus, atskaitomybė tik partijos vadovybei, represinis pobūdis. Komunistine ideologija paremti partijos uždaviniai lėmė KGB kovos su pasipriešinimo dalyviais, ideologinės indoktrinacijos ir cenzūros užduotis, o tai turėjo įtakos ir žvalgybos bei kontržvalgybos funkcijų įgyvendinimui. Komunistinė ideologija taip pat formavo čekistų neapykantą, įtarumą Vakarams ir laisvai, kitokiai minčiai. Disertantės teigimu, SSRS KGB padalinio Lietuvoje veiklai keliami uždaviniai buvo sąlygoti prievartinio Lietuvos inkorporavimo į SSRS sudėtį fakto ir tai nulėmė KGB veiklos ideologizavimą bei politizavimą: nusikalstamais metodais išlaikyti sovietinį okupacinį režimą Lietuvoje, užtikrinti komunistų partijos valdžios monopolį, slopinti valstybingumo ir tautiškumo apraiškas. Komunistų partijos vadovybė siekė įtvirtinti KGB veiklos partinę kontrolę labiau įtraukdama jį į partinės nomenklatūros sistemą, partinę organizaciją, darydama didesnę įtaką kadro politikai bei veiklai. Tačiau dėl politinių procesų Maskvoje ir KGB sąjunginio-respublikinio statuso nepavykus įtvirtinti partinės kontrolės visais partiniais lygmenimis, galima kalbėti tik apie aukščiau-

sios partinės valdžios kontrolę KGB veiklai. Kalbant apie KGB metodus, profilaktikos akcentavimas tarsi liudytų, kad KGB pasikeitė, bet ir šios priemonės svarbiausias tikslas, K. Burinskaitės teigimu, buvo bausti, o ne perauklėti. Todėl nepaisant kuriamo naujo „civilizuotesnio“ KGB įvaizdžio jis išliko represinė institucija. Nuo 1954 m. KGB buvo svarbesnės ideologinės indoktrinacijos ir cenzūros, informacijos ir okupuotos Lietuvos teritorijos kontrolės funkcijos.

Svarbi disertantės išvada dėl LSSR KGB veiklos specifiškumo. Nors bendros LSSR KGB funkcijos, tikslai, metodai buvo kaip ir kitų sovietinių KGB padalinių, vis dėlto galima kalbėti apie Lietuvos SSR, kaip ir kitų Baltijos šalių, KGB veiklos specifiką ir išskirtinumą, kurią lėmė Lietuvos operatyvinės padėties unikalumas, t. y. buvęs valstybingumas ir ginkluota rezistencija, kurie buvo svarbios antisovietinio pasipriešinimo ir išėivijos veiklos varomosios jėgos. Lietuvos buvimas pasienio teritorija ir jos militarizavimas aktualino teritorijos kontrolės ir slaptumo užtikrinimo funkcijas. Lietuvių išėivijos aktyvi politinė veikla skatino LSSR KGB sustiprinti savo veiklą užsienyje, siekiant neutralizuoti daromą žalą SSRS tarptautiniam prestižui.

Disertacijos gynimas nebuvo formalus ir „ramus“ procesas. Autoritetingi sovietmečio specialistai ir disertantės oponentai A. Streikus ir S. Grybkauskas turėjo nemažai ne tik teigiamų, bet ir kritinių pastabų. Dr. A. Streikus (Vilniaus universitetas, Lietuvių katalikų mokslo akademija) pažymėjo, kad K. Burinskaitė nuosekliai plėtoja ir papildo savo disertacijos mokslinio vadovo dr. Arvydo Anušausko tekstus. Pasak oponento, toks „*skirtingų kartų tyrinėtojų bendradarbiavimas jau tampa neįprastu reiškiniu šiuolaikinėje sovietologų bendruomenėje, kur jauni tyrinėtojai gana skeptiškai vertina vyresnės kartos kolegų darbus, stengiasi žūtbūt atverti naujas tyrimo prielaidas, ieško naujų temų. Tačiau bent jau šiuo*

atveju ankstesnio įdirbio perėmimas, tyrimo problemų ir metodų testinumas yra tikrai pozityvi alternatyva išsivyravusiai skirtingų kartų tyrinėtojų ne(su)sikalbėjimo situacijai⁴⁴. Kita vertus, dr. A. Streikaus nuomone, K. Burinskaitės disertacijos įvade pateikiamos ginamų teiginių, tyrimo objekto ir uždavinių formuluotės nėra labai originalios. Disertantė iš esmės siekė Lietuvos pavyzdžiais pagrįsti tokius teiginius apie KGB vietą sovietinėje sistemoje, kurie jau gana seniai yra įsitvirtinę užsienio tyrinėtojų darbuose. Oponentų ir kai kurių tarybos narių nuomone, disertacijoje KGB veiklos lokalinė (Lietuvos SSR) specifika nėra pakankamai atskleista, pasirėmus kaimyninių šalių (pirmiausia Latvijos ir Estijos) istorikų tekstais, būtų buvę galima palyginti LSSR KGB veiklą bent jau su gretimų respublikų analogais, tuo labiau išryškinant lietuviškąją specifiką. Dr. A. Streikus pažymėjo, kad disertacijoje daug dėmesio skirta LSSR KGB vykdytoms sistemos priešų kompromitavimo ir politinio dezinformavimo akcijoms, panaudojant spaudą ir kitas žiniasklaidos priemones. Tačiau visapusiškam KGB vaidmens formuojant visuomenės nuomonę atskleidimui reikėjo plačiau aptarti ir tokius KGB metodus kaip gandų skleidimas, falsifikuotų laišku ir kitų dokumentų platinimas, įtakos agentų naudojimas. Pasak oponento, rašydama apie spaudos naudojimą režimo priešinkams kompromituoti, disertacijos autorė dažnai nepagrindžia tiesioginių KGB sąsajų su konkrečiomis publikacijomis. Tai ypač būdinga skyriuose apie dvasininkų kompromitavimą ir negatyvaus partizanų įvaizdžio kūrimą. Taip KGB vaidmuo esą nepagrįstai sureikšminamas, o kitos propagandos institucijos paverčiamos paprastais KGB valios vykdytojais, bet tokia samprata yra pernelyg supaprastinta. Oponento manymu, norint visapusiškiau atskleisti KGB vietą ideologinės kontrolės sistemoje, reikėjo aptarti ne tik jo santykius su Glavlitu, bet ir su dar viena svarbia šio mechanizmo detale – Religinių kultūrų reikalų tarybos įgaliojimo institu-

cija. Šios dvi institucijos glaudžiai bendradarbiavo kovodamos prieš religinį pogrindį ir mėgindamos manipuluoti religinių organizacijų vadovybe.

Kita vertus, dr. A. Streikus pripažino, kad disertacijoje kur kas geriau atskleisti postalininiu laikotarpiu pasikeitę KGB veiklos metodai, kurie patvirtina, kad „ši institucija ne tik saugojo ideologinio diskurso grynumą, bet ir aktyviai dalyvavo jį formuojant bei palaikant⁴⁵. Konkrečiais duomenimis parodoma represijų objektų kaita, didėjantis prevencinių priemonių svoris, vis aktyvesni mėginimai manipuluoti viešąja nuomone.

Antrasis oponentas dr. S. Grybkauskas (Lietuvos istorijos institutas) akcentavo kompartijos vadovybės santykio su saugumo organais problemą: kas iš tikrųjų turėjo aukštesnę valdžią pagal turėtą galią – saugumo darbuotojai ar partiniai lyderiai? Ar nebuvo taip, kad Maskvos politinis biuras iš tiesų tevykdė KGB ir karinio pramoninio komplekso valią? Ar vietos saugumo komitetas (KGB) buvo pavaldus respublikos partinei vadovybei, jei taip, kiek jis buvo LKP CK įrankis, ar, atvirkščiai, jis buvo vienpusiškai pavaldus Lubiškai? Dr. S. Grybkauskas disertantės darbe pasigedo išsamesnės LKP CK ir KGB santykių ir kontrolės mechanizmų analizės. Pasak oponento, susidaro įspūdis, kad disertantei pakanka tik užsiminti apie nusikalstamą LKP CK represinės politikos formavimą ir KGB atliekamą šios politikos vykdymą, kad pagrįstų savo teiginį apie partinės nomenklatūros indėlį į nusikaltimus Lietuvos žmonėms. Dr. S. Grybkausko tvirtinimu, „be gilios analizės, būtent, kaip buvo inicijuojami ir rengiami politiniai sprendimai, kaip buvo siekiama daryti įtaką partiniams sprendimams, ir iš kitos pusės, kaip partinė vadovybė siekė kontroliuoti saugumo organus, neįmanoma atsakyti ir į minėtą klausimą dėl LKP CK indėlio⁴⁶. Oponento teigimu, liko atviras klausimas ir dėl atsakomybės – kas atsakingas už ideologinį KGB veiklos formavimą – visas LKP

CK ar tik jo pirmasis sekretorius? Disertacijoje esą tiksliai neapibrėžta, kas gi yra tas LKP CK – sekretoriai ir skyriai, ar ir LKP CK nariai – pastaruoju atveju kaltė kristų ant nemažo skaičiaus Lietuvos veikėjų. Dr. S. Grybkausko nuomone, nomenklatūrinės sistemos analizė, tyrinėjant KGB vadovų rekrutavimą į LKP CK pagrindinę, įskaitinę ir partijos miestų komitetų nomenklatūras, būtų padėjusi geriau atskleisti LKP CK ir KGB santykių klausimus.

Kai kuriems tarybos nariams (doc. A. Kasperavičiui, dr. A. Bubniui) ir oponentams užkliuvo disertantės teiginiai apie KGB vykdytas lietuvių išveivijos veikėjų kompromitavimo akcijas, kaltinant juos dalyvavimu holokauste. Nemažai kritikos susilaukė disertacijoje pateiktas maj. Antano Impulevičiaus pavyzdys. Oponuojančiųjų nuomone, neteisinga maj. A. Impulevičių laikyti KGB organizuoto šmeižto auka. Šiuo atveju KGB ne tiek šmeižė A. Impulevičių, kiek savais tikslais paviešino jo vadovaujamo bataliono padarytus nusikaltimus Baltarusijoje 1941 m.

Vargu ar prie KGB nusikalstamos veiklos galima būtų priskirti ir JAV pilietybės atėmimus lietuvių išveiviams – tuo tik nuvertintume demokratinės šalies teisinę sistemą. Abejonių sukėlė disertantės teiginys, kad karo nusikaltėlių teismai tarnavo ne teisingumui, bet vien tik SSRS politiniams tikslams. Čia nebūtinai būta prieštaravimo – politinis tikslas galėjo prisidėti prie teisingumo. Dr. S. Grybkausko teigimu, reikia atsižvelgti į tai, kad KGB naudojosi galimybė-

mis paveikti demokratinės valstybės teisingumo sistemą, kuri neabejotinai buvo atvira bet kuriai pateikiamai informacijai (ir kartu – dezinformacijai). Nepaisant išsakytų kritinių pastabų, patikslinimų ir pageidavimų, tiek oponentai, tiek tarybos nariai iš esmės teigiamai vertino K. Burinskaitės atliktą darbą ir siūlė jai suteikti humanitarinių mokslų daktaro laipsnį.

Doktorantė K. Burinskaitė atsakė į oponentų ir tarybos narių kritines pastabas ir vertinimus. Užsimezgė turininga ir pozityvi diskusija. Atsakydama į kritiką dėl A. Impulevičiaus, doktorantė pažymėjo, kad KGB, pateikdamas su šiuo asmeniu susijusius faktus, nesakė visos tiesos apie jį, t. y. kad 1940 m. A. Impulevičius buvo NKVD suimtas, kankinamas žydų tautybės tardytojo ir būtent šis faktas paaiškina, kodėl jis buvo taip nusistatęs prieš žydus. Visos tiesos nesakymas buvo dažnas KGB kompromitavimo akcijų bruožas. Be to, kompromitavimui naudota ne tik melas, bet ir tiesa, svarbu suprasti, ko buvo siekiama tokios informacijos paviešininimu.

Daugumą diskusijos dalyvių ir tarybos narių iš esmės patenkino disertantės pateikti atsakymai ir paaiškinimai. Slapto balsavimo metu (už – 5, prieš – 0) istorijos krypties taryba nutarė suteikti Kristinai Burinskaitei humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro laipsnį. Džiugu, kad į Lietuvos istorikų bendruomenę įsilieja jauna, perspektyvi ir gerai pasirengusi karta. Šios kartos atstove galima laikyti ir dr. K. Burinskaitę.

Arūnas Bubnys